

समाजकार्यात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व

डॉ. लक्ष्मीकांत बी. चोपकर

प्राध्यापक

कुंभलकर सोशल वर्क इन्व्हर्निंग कॉलेज, नागपूर

मोबाइल क्रमांक: ९८२२९२८९७९

ईमेल: chopkar@gmail.com

सारांश: भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge Systems) प्राचीन तत्त्वज्ञान-सेवा (निःस्वार्थ सेवा), धर्म (कर्तव्य), लोक-संग्रह (सर्वांचे कल्याण) आणि सर्वोदय (सार्वत्रिक उन्नती)-आधुनिक पद्धतींसह एकत्रित करून सामाजिक कार्य वाढवते. ते केवळ पाश्चात्य, व्यक्तिवादी मॉडेलसपेक्षा समुदायाच्या परस्परसंबंध, नैतिक नेतृत्व आणि आध्यात्मिक कल्याणावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या समग्र, शाश्वत आणि स्वदेशी दृष्टिकोनांवर भर देते. भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS)चे महत्त्व तिच्या सर्वांगीण विकासावर भर, सांस्कृतिक वारसा जतन, आधुनिक समस्यांवर प्राचीन ज्ञानाचा उपयोग आणि समग्र जीवनदृष्टी देण्याच्या क्षमतेत आहे; यात वेद, आयुर्वेद, योग, गणित, खगोलशास्त्र, कला आणि तत्त्वज्ञान यांसारख्या विविध शाखांचा समावेश आहे, ज्यामुळे व्यक्ती आणि समाजाला संतुलित, टिकाऊ आणि अर्थपूर्ण जीवन जगण्यास मदत मिळते. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही केवळ भूतकाळातील वारसा नसून, वर्तमान आणि भविष्यातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी एक व्यवहार्य आणि समग्र मार्गदर्शक तत्त्वप्रणाली आहे, जी व्यक्तीला ज्ञानी, सक्षम आणि संतुलित बनवते. ज्ञान प्रणाली म्हणजे केवळ माहितीचा संग्रह नसून, ती माहितीला वापरण्यायोग्य ज्ञानामध्ये रूपांतरित करणारी एक व्यवस्था आहे, जी प्राचीन असो वा आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित आहे.

समाजकार्यासाठी भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) पद्धतीचे तत्त्व सर्वसमावेशकता, शाश्वत जीवनशैली, नैतिक मूल्ये, आणि सामाजिक समतोल यावर आधारित आहे. ही प्रणाली वसाहतवादी मानसिकतेपासून मुक्त होऊन स्वदेशी ज्ञानाचा वापर करून आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण आणि सामुदायिक विकासाद्वारे अधिक न्याय्य आणि समावेशक समाज निर्माण करण्यास मदत करते. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही प्राचीन वेद, उपनिषदे, पुराणे, दर्शनशास्त्र, आयुर्वेद, योग, अर्थशास्त्र (जसे कौटिल्याचे अर्थशास्त्र) आणि सामाजिक मूल्यांवर आधारित एक समग्र ज्ञान परंपरा आहे. ही प्रणाली व्यक्ती, समाज आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंबंध, धर्म, कर्म, मोक्ष आणि वसुधैव कुटुंबकम (संपूर्ण विश्व एक कुटुंब) या संकल्पनांवर भर देते. राष्ट्रीय शिक्षा धोरण (NEP) 2020 मध्ये IKS ला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करण्यावर जोर दिला आहे, ज्यामुळे समाजकार्य (Social Work) या क्षेत्रातही त्याचे महत्त्व वाढले आहे.

संशोधनाची आवश्यकता: भारतीय ज्ञान प्रणालीचा अभ्यास करण्याचा हेतू भारतीय बौद्धिक वारसाचे व्यापक आणि योग्य आकलन करणे, चौकशी आणि प्रश्नोत्तरांच्या पर्यायी पद्धतीकडे व्यक्ती, समाज, समुदाय दृष्टिकोन व्यापक करणे आहे. ज्ञानाविषयीच्या दृष्टिकोनात बदल करणे आणि वैज्ञानिक, सैद्धांतिक विचारांच्या संघटनेची पुनर्रचना करणे, ज्ञान परंपरा बदल विचार करण्याचा जागतिकीकृत दृष्टिकोन विकसित करण्याचा प्रयत्न व उद्दिष्टे आहे.

संशोधन पद्धती: संशोधना पेपर करिता द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आले आहे.

मुख्य सूचना: ज्ञान प्रणालीचे कार्य, ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व, ज्ञान प्रणालीचे सामाजिक कार्याचे फायदे, कला आधारित उपचार पद्धती, NEP 2020 च्या संदर्भात समाजकार्यात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व

प्रस्तावना : प्राचीन सिंधू संस्कृती पासून आजनागायत भारताची बौद्धिक परंपरा कुतुहल, संशोधन आणि अभ्यासपूर्ण मांडणी यामुळे वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली आहे. शतकानुशत के भारतीय विज्ञान, शास्त्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञ मानवी ज्ञान आणि आकलनाच्या नव्या नव्या सीमा पार करत नवोन्मेषा अग्रेसर राहिले आहेत. इसवी सणाच्या पाचव्या शतकात प्रख्यात गणित आणि खगोल शास्त्रज्ञ आर्यभट यांनी गणित आणि खगोलशास्त्र क्षेत्रात मोठे योगदान दिले आहे. शून्य आणि दशमान पद्धतीवरील त्यांच्या अग्रगण्य या शास्त्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण प्रगतीच्या पाया घातला. पृथ्वी आपल्या अक्षाभोवती फिरते, ही क्रांतिकारी कल्प नाही आर्यभट यांनी मांडली. भारताचा समृद्ध सांस्कृतिक वारसा नमो नमोस आणि उत्कृष्टतेचा उदाहरणांनी भरलेला आहे. जटिल धातुशास्त्रातील प्राचीन भारतीयांच्या ज्ञानापासून ते जंतर मंतर वेधशाळेच्या आधुनिक खगोलशास्त्रापर्यंत विज्ञान, तंत्रज्ञान, भियांत्रिकी आणि गणित या क्षेत्रात भारताचे योगदान निर्विवाद आहे.

अलीकडच्या काही वर्षात, भारत सरकारने भारताच्या ज्ञान प्रणालीचा प्रचार आणि संवर्धन करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. त्यामुळे अभिमान आणि सांस्कृतिक कौतुकांची भावना पुन्हा

जागृत झाली आहे. अमेरिका, ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया देशांनी त्यांच्याकडील पुरातन भारतीय वस्तूचे लक्षणीय प्रत्यार्पण करत पुनर्वस्थानात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. या प्रयत्नामुळे भारताचा हरवलेला वारसा परत मिळण्यास मदत झाली शिवाय देशाच्या प्राचीन संस्कृतीचा नव अभिमानही वृद्धिगत झाला आहे. शिवाय अनेक आयआयटीमध्ये सेंटर ऑफ एक्सलन्स फॉर इंडियन नॉलेज सिस्टीम ची स्थापना हा एक दुर्गामी उपक्रम आहे. ज्यांचा उद्देश आयुर्वेद, योग आणि पारंपारिक भारतीय गणित यासारख्या क्षेत्रांमध्ये अंतरविद्याशाखीय संशोधन आणि नवोन्मेषाला प्रोत्साहन देत आहे. हे उपक्रम आपल्या समृद्ध बौद्धिक वारसाशी बंध दृढ करत आहेत आणि सांस्कृतिक अभिमान आणि नऊ नमेषाच्या नवीन युगाची प्रेरणा देत आहेत.

भारत' हा केवळ एक भौगोलिक प्रदेश नाही, तर तो ज्ञान, साधना आणि संस्कृतीचा अखंड प्रवाह आहे. भारतीय ज्ञान-परंपरा ही फक्त भूतकाळातील गौरवाची गोष्ट नाही, तर एक असा प्रकाशमान मार्ग आहे, जो आपल्याला समग्र आणि शाश्वत जीवनशैलीने भविष्याकडे घेऊन जातो. प्राचीन काळापासून 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' या मंत्रात प्रतिबिंबित झालेले तत्त्वज्ञान, वेद-उपनिषदांतून प्रकट झालेली आत्मविद्या, दर्शनशास्त्रांतून घडलेले तर्क-विचार, तसेच आयुर्वेद, ज्योतिष, गणित, खगोल, योग, नाट्य आणि संगीतशास्त्र या सर्व शाखांतून प्रस्फुटित झालेली जीवनविद्या हीच खरी भारतीय ज्ञानसंपदा होय. ही संपदा केवळ भूतकाळाचा वारसा नसून ती आजच्या वर्तमानाला आधार देणारी आणि भविष्यास दिशा दाखवणारी दिव्य परंपरा आहे. जगाला समग्रता, शांतता आणि वसुधैव कुटुंबकम् यांचा संदेश देणारी ही परंपरा खऱ्या अर्थाने विश्वमानवतेची अमूल्य धरोहर आहे.

ज्ञान प्रणाली म्हणजे ज्ञान संचयित (store), व्यवस्थापित (manage) आणि वापरण्यासाठी तयार केलेली एक पद्धतशीर रचना, जी माहितीला अर्थपूर्ण ज्ञान बनवते आणि विशिष्ट उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी तिचा उपयोग करते; यामध्ये भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) सारख्या पारंपारिक प्रणालींचा समावेश होतो, ज्यात वेद, उपनिषदे, योग, आयुर्वेद यांचा समावेश आहे, तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रणालींचाही समावेश होतो.

सामाजिक कार्यासह भारतीय ज्ञान प्रणाली चे एकत्रीकरण करण्याच्या प्रमुख संकल्पना:- मुख्य तत्त्वज्ञान: भारतीय ज्ञान प्रणाली एका समग्र जागतिक दृष्टिकोनात रुजलेले आहे जे सर्व जीवन स्वरूपांचे परस्परवलंबन ओळखते, मानव, निसर्ग आणि आध्यात्मिक क्षेत्र यांच्यातील सुसंवाद वाढवते. साधकांसाठी प्रमुख मूल्ये: सेवा (निःस्वार्थ सेवा): वैयक्तिक लाभाशिवाय इतरांच्या कल्याणासाठी काम करण्याचे मूलभूत नीतिशास्त्र. धर्म (कर्तव्य): समाजाप्रती नैतिक जबाबदारी आणि नैतिक कर्तव्य यावर भर देते. लोक-संग्रह: "सर्वांचे कल्याण" किंवा सामूहिक भल्यावर लक्ष केंद्रित करते. सर्वोदय: सर्वांच्या, विशेषतः उपेक्षितांच्या उन्नती आणि प्रगतीसाठी समर्पित. सरावाचे स्वदेशीकरण: पाश्चिमात्य-केंद्रित सामाजिक कार्य मॉडेलसपासून दूर जाण्यासाठी एक जोरदार चळवळ आहे- जी बहुतेकदा शहरी/औद्योगिक संदर्भामधून उद्भवते-भारतीय संदर्भाशी संबंधित चौकटीकडे. शाश्वतता: भारतीय ज्ञान प्रणाली शाश्वततेची सखोल समज देते, ज्यामध्ये सामाजिक, मानवी, पर्यावरणीय, आर्थिक, राष्ट्रीय आणि मानसिक घटकांचा समावेश आहे, ज्याला "ओजस तत्व" म्हणतात. क्लायंट संबंध: पारंपारिक गुरू-चेला (गुरू-शिष्य) संबंध कामगार-क्लियंट गतिमानतेसाठी एक मॉडेल प्रदान करतो, जो खोल आदर, विश्वास आणि काळजी यावर भर देतो.

भारतीय ज्ञान हे मुख्यत्वे करून परंपरेवर आधारित आहे. मानवी संस्कृतीच्या सुरुवातीपासून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञान सोपवण्याची परंपरा निरंतर सुरू राहिल्याने भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात जुनी जिवंत संस्कृती बनली आहे. त्याच वेळी परंपरांमध्ये सुधार नाही होत राहिल्या आणि त्यामुळे 'भारतीय ज्ञान' विकसित होत आहे. आधुनिक समाजाच्या मागण्यांची जुळवून घेताना राष्ट्राच्या समृद्ध बौद्धिक वारसाचे जनकल्याणासाठी भारतीय ज्ञान प्रणालीचे पुनर्जीवन आणि अनुकूल महत्त्वपूर्ण आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (एनईपी) ने एक सर्व समाविष्ट आराखडा यासाठी प्रदान केला आहे त्यामुळे समाजकार्याच्या अभ्यासक्रमात भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेश करण्यात प्रोत्साहन दिल्या जाते. त्याचप्रमाणे समाजकार्य शिकणाऱ्या समग्र आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाला चालना देण्यासाठी त्याचे महत्त्व अधोरेखित केले जाते.

समाजकार्यासाठी भारतीय ज्ञान प्रणाली पद्धतीचे महत्त्वाचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत: सर्वसमावेशकता आणि सुलभता (Inclusivity & Accessibility)- भारतीय ज्ञान प्रणाली सामाजिक-आर्थिक अडथळे दूर करून शिक्षणाचा लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचवण्यावर भर देते. हे समाजातील दुर्बल घटकांना सशक्त करण्यासाठी उपयुक्त आहे. नैतिकता आणि सामाजिक समतोल (Ethics & Social Balance)- भारतीय परंपरेत धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या पुरुषार्थांद्वारे जीवनाचा संतुलित विकास साधला जातो. वर्ण, आश्रम, कुटुंब आणि ग्राम व्यवस्था यांसारख्या संकल्पना सामाजिक संरचना स्थिर ठेवण्यास मदत करतात. शाश्वत आणि निसर्गपूरक दृष्टिकोन (Sustainable & Eco-friendly Approach)- ही प्रणाली पर्यावरण संवर्धन, नैसर्गिक साधनांचा योग्य वापर

आणि पंचमहाभूतांचे संतुलन यावर आधारित आहे. आजच्या हवामान बदलाच्या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी हे ज्ञान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सामुदायिक विकास (Community Development)- गुरु-शिष्य परंपरा, पंचायती राज व्यवस्था आणि सहकार्याची भावना हे समाजाला एकत्र जोडणारे घटक आहेत, जे समाजकार्यात प्रभावी ठरू शकतात. समग्र(holistic)आरोग्य आणि कल्याण-आयुर्वेद आणि योगासारख्या ज्ञान शाखांच्या माध्यमातून शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक कल्याणावर (Wellness) भर दिला जातो, जो व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक आहे. वसाहतवादमुक्त शिक्षण (Decolonisation of Education)- पाश्चात्य प्रभावापेक्षा भारतीय संस्कृती आणि मूल्यांवर आधारित विचारसरणीमुळे समाजाची स्वतःची ओळख (Identity) आणि अभिमान जागृत होतो.

ज्ञान प्रणालीचे दोन मुख्य प्रकार:

1. भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge Systems- अर्थ: प्राचीन भारतातील बौद्धिक आणि तात्विक परंपरा, ज्यात गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद, योग, कला, तत्त्वज्ञान यांचा समावेश आहे, ज्या पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित होत आहेत. उदाहरणे- योग, आयुर्वेद, तिरुक्कुरल, प्राचीन विद्यापीठांचे अभ्यासक्रम (नालंदा, तक्षशिला).

2 संगणकीय ज्ञान प्रणाली (Computational Knowledge Systems): अर्थ- माहिती आणि डेटा वापरून निर्णय घेण्यासाठी किंवा समस्या सोडवण्यासाठी तयार केलेले कार्यक्रम. घटक- नॉलेज बेस (ज्ञान भांडार) आणि इंटरफेस इंजिन. उदाहरणे- गुगल नॉलेज ग्राफ, जे विविध स्त्रोतांकडून माहिती गोळा करून संरचित स्वरूपात सादर करते.

पुनरावलोकन साहित्य: Atharva publication मते, हे केवळ धार्मिक नसून विज्ञान, तत्त्वज्ञान, कला आणि कृषी यांसारख्या क्षेत्रांतही मोलाचे योगदान देते. प्रसिद्ध संस्कृत व्याकरणकार पानीनी यांनी यांनी आष्टाध्यायी हा भाषाशास्त्रावरील सर्वसमावेशक ग्रंथ रचला. त्यांच्या सखोल ज्ञानाने आणि सुसंस्काराने हा ग्रंथ अद्वितीय आहे. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकातील पतंजलीची योगसूत्रे आजही जगभरातील कोट्यावधी लोकांना शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक कल्याणाच्या शोधात प्रेरणा आणि मार्गदर्शन करीत आहेत.

आधुनिक काळात स्वामी विवेकानंद तर्क शुद्धता, शिक्षण आणि वैदिक धर्म या तत्त्वांचे समर्थन करतात. ज्यांची व्याख्या ते 'मानवतावाद' म्हणून करतात. शिवाय सत्य आणि सेवा या मूल्याकडे ते जीवनाचे मूलभूत तत्व मानतात. व्यक्तीच्या विकासासाठी सर्वाधिक महत्त्व ते देतात. विचार, वाणी आणि कृतीमध्ये शुद्धता आवश्यक मानतात. विवेकानंदाची तत्त्वज्ञानात्मक चौकट, प्रत्येक अध्यात्मामध्ये अंगभूत देवत्व असते. ते आत्माप्रयत्न, शिस्तबद्ध प्रशिक्षण आणि योग्य शैक्षणिक मार्गदर्शनाद्वारे साकार होऊ शकते, या कल्पनेवर आधारित आहे.

डॉ. मनीष करमवार (जानेवारी 2025, योजना)- भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या साहाय्याने मने मुक्त करणे या लेखाद्वारे लिहितात की, श्री अरविंदांचे तत्त्वज्ञान आदर्शवाद, वास्तव्यवान निसर्गवाद आणि व्यवहारिकता यांचे विश्लेषण सुचते. सुदृढ व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी अध्यात्म, सुरजनशीलता आणि बौद्धिकता, हे आवश्यक घटक आहेत. असे त्यांचे मत आहे. ईश्वरी मार्गाचा शोध घेताना ज्ञान, भक्ती दृढ कार्य नैतिकता हे तीन तत्त्वांचे घटक व्यक्तीला आध्यात्मिक अध्यात्मिक परिपूर्णतेकडे नेऊ शकतात.

सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांचे तत्त्वज्ञान अद्वैत वेदांत या भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या अद्वैतवादी परंपरेत रुजलेले आहे. जीवन एकरूपता, सत्य आणि मानवी स्वभावातील वैविध्य या तत्त्वावर त्यांच्या विश्वास होता. अशाप्रकारे भारतीय ज्ञान प्रणाली एक गतिशील आणि विकसित सांस्कृतिक चौकट आणि परंपरेचे प्रतिनिधित्व करते जिने आपल्याला मूलभूत कल्पना आणि तत्त्वे टिकवून ठेवत विविध ऐतिहासिक युगाशी सातत्याने जुळवून घेतले आहे.

ज्ञान प्रणालीचे कार्य: ज्ञान प्रणालीचे कार्य: संचय- ज्ञानाचा संग्रह करणे (डेटाबेस किंवा परंपरांद्वारे). प्रक्रिया- माहितीचे विश्लेषण करणे आणि संदर्भ समजून घेणे. उपयोग- निर्णय घेणे, समस्या सोडवणे आणि ज्ञान हस्तांतरित करणे.

भारतीय ज्ञान हे मुख्यत्वे करून परंपरेवर आधारित आहे. सांस्कृतिकच्या सुरुवातीपासून, परंपरा पिढ्यानपिढ्या सतत चालत राहिल्या त्यामुळे भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात जुनी संस्कृती बनली त्यावेळी, परंपरांमध्ये सुधारणा ही होत आहेत आणि भारतीय ज्ञान विकसित होत आहे. 'भारतीय ज्ञान' विशिष्ट समुदाय आणि जातीमध्ये उपलब्ध आहे. केवळ संस्कृत- आधारित ग्रंथ हे भारतीय ग्राम प्रणालीचे संपूर्ण स्त्रोत नाहीत यावर जोर देणे आवश्यक आहे.

भारत ही ज्ञान भूमी या शब्दाचे प्रतीक आहे. ही ओळख केवळ कला, स्थापन शास्त्र, खगोलशास्त्र, विज्ञान, वैद्यक (आयुर्वेद) भाषा, साहित्य, तत्त्वज्ञान समाज आणि अभियांत्रिकी यांच्या प्रसार आणि उद्यातून नव्हे तर वैदिक साहित्य वेद, उपनिषद आणि उपवेद यासारख्या ज्ञानग्रंथांच्या माध्यमातून निर्माण होते. भारताकडे प्राचीन काळापासून आजचा गायक मार्गदर्शन करणारी वैशिष्ट्यपूर्ण ज्ञान प्रणाली आहे. भारतीय ज्ञान व्यवस्था पिढ्यानपिढ्या ज्ञानाच्या पद्धतशीर प्रसाराचे प्रतिनिधित्व करते आणि ज्ञान असताना करण्याची प्रक्रिया आहे या तत्त्वावर भर देणे आवश्यक आहे. मानवाचे निर्व साहतीकरण करणे, उपनिवेश म्हणजे देशी ज्ञानाचे महत्त्व पुन्हा प्रस्थापित करणे. चैतन्य समजून घेण्याचे आणि सत्याची जाणीव करून देण्याचे साधन म्हणून भारतीय तत्त्वज्ञानाला खूप महत्त्व देत आहे.

ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व:

- A. सर्वांगीण विकास:** ही प्रणाली केवळ बौद्धिक नव्हे, तर शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक उन्नतीवर लक्ष केंद्रित करते, जेणेकरून व्यक्तीचे संपूर्ण जीवन समृद्ध होईल.
- B. सांस्कृतिक ओळख:** यामुळे आपली समृद्ध संस्कृती, परंपरा आणि मूल्ये टिकून राहतात, जी पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे.
- C. आधुनिक समस्यांवर उपाय:** हवामान बदल, आरोग्य, आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या समकालीन समस्यांवर प्राचीन ज्ञानाचा वापर करून उपाय शोधता येतात (उदा. पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान, आयुर्वेद).
- D. समग्र दृष्टिकोन:** ज्ञान, विज्ञान, धर्म आणि कर्म यांचा समन्वय साधणारी ही प्रणाली जीवनातील विविध पैलूंना जोडते, ज्यामुळे एक समग्र आणि संतुलित दृष्टिकोन मिळतो.
- E. ज्ञानिक आणि तार्किक पाया:** अनुभव, निरीक्षण आणि प्रयोगातून विकसित झाल्यामुळे, भारतीय ज्ञान प्रणालीचा पाया वैज्ञानिक आहे, ज्यात गणित, खगोलशास्त्र, आणि धातूशास्त्र यांसारख्या क्षेत्रांतील मोठे योगदान आहे.
- F. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाशी सुसंगत:** राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP-2020) मध्ये IKS ला महत्त्व दिले आहे, जेणेकरून शिक्षण वसाहतवादमुक्त आणि भारतीय मूल्यांवर आधारित बनेल.
- G. डिजिटल साक्षरतेवर भर:** तंत्रज्ञानाच्या युगात, IKS विद्यार्थ्यांना डिजिटल कौशल्ये आत्मसात करण्यास आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करण्यास शिकवते. थोडक्यात, भारतीय ज्ञान प्रणाली ही केवळ भूतकाळातील वारसा नसून, वर्तमान आणि भविष्यातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी एक व्यवहार्य आणि समग्र मार्गदर्शक तत्त्वप्रणाली आहे, जी व्यक्तीला ज्ञानी, सक्षम आणि संतुलित बनवते.

ज्ञान प्रणालीचे सामाजिक कार्याचे फायदे: सांस्कृतिक क्षमता: भारतीय ज्ञान प्रणाली चा समावेश केल्याने सामाजिक कार्यकर्त्यांना क्लायंटच्या आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक गरजा पूर्ण करण्यास मदत होते, जे प्रभावी हस्तक्षेपासाठी महत्त्वाचे आहे. आधुनिक आव्हानांना तोंड देणे- भारतीय ज्ञान प्रणाली मानसिक आरोग्य संकटे, पर्यावरणीय न्हास आणि सामाजिक असमानता यासारख्या समकालीन समस्यांसाठी पर्यायी, शाश्वत दृष्टिकोन प्रदान करते. समग्र कल्याण: भौतिक मदतीपलीकडे जाऊन एखाद्या व्यक्तीच्या भावनिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक परिमाणांचा विचार केला जातो. रिसर्चगेटच्या मते, स्थानिक, विशिष्ट सामाजिक समस्यांना तोंड देण्यासाठी "भारतीय दृष्टी" (भारतीय दृष्टिकोन) विकसित करण्यासाठी भारतीय ज्ञान प्रणालीचे एकत्रीकरण वाढत्या प्रमाणात आवश्यक मानले जात आहे.

कला आधारित उपचार पद्धती- कला ही व्यक्तीची स्वतःची अशी अभिव्यक्ती आहे. कला मानवी मनावर किंवा मानसिकतेवर असा काहीतरी परिणाम करते, की जो अभ्यासाने किंवा सैद्धांतिक दृष्टीने स्पष्टपणे समजत नाही. तरीसुद्धा आपल्या स्वतःला खूप खोलवर समजून घेण्यास, तसेच इतरांशी जोडण्यास ती अतिशय गुढ रीतीने आपणास माणसांना मदत करते. एखाद्या वास्तवाचे उद्घातीकरण किंवा सर्वांसाठी उपयुक्त अशा गोष्टीत रूपांतर असे मनो विश्लेषकांनी कलेचे विश्लेषण केले आहे. स्व अभिव्यक्ती द्वारे घाव भरून काढण्यासाठी कलेचा उपयोग करून घेतला जातो. कलाधारित उपचार पद्धती मन, शरीर आणि आत्मा यांना शाब्दिक अभिव्यक्ती पेक्षा वेगळ्या प्रकारे गुंतवते आणि यासाठी एकात्मिक पद्धतीचा वापर केला जातो. दृश्यात्मक आणि प्रतिकात्मक अभिव्यक्तीमुळे अनुभव बोलका होतो आणि वैयक्तिक, सांप्रदायिक आणि सामाजिक परिवर्तन घडवून येऊ शकते. कला आधार कला उपचारांमध्ये लोक त्यांच्या भावना आणि विचारांना मौल्यवान अशा नवीन दृष्टिकोन समजून घेऊ शकतात आणि प्रतिसाद देऊ शकतात आणि कलात्मक अभिव्यक्ती मानसिक आरोग्यासाठी चांगली असते. कला आधारित उपचार देणारी व्यक्ती, सत्रा दरम्यान अशीलाच्या (रुग्णाच्या यातनांचे /पीडितांचे कारण समजून घेण्यासाठी तिच्याबरोबर काम करते, मग उपचार

देणारी व्यक्ती अशीलाला यातनेच्या कारणावर उपाय करणारी कला वस्तू तयार करण्यास मार्गदर्शन करते. यामुळे हा कलेचा एक उत्स्फूर्त आणि मुक्त अविष्कार ठरतो.

NEP 2020 च्या संदर्भात समाजकार्यात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व:

समाजकार्य हे सामाजिक न्याय, समानता, सशक्तीकरण आणि व्यक्ती-समाजाच्या कल्याणावर केंद्रित क्षेत्र आहे. पाश्चात्य मॉडेल्सवर आधारित आधुनिक समाजकार्य कधीकधी भारतीय संदर्भात पूर्णपणे लागू होत नाही, कारण ते वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि भौतिकवादावर अधिक भर देते. याउलट, भारतीय ज्ञान प्रणाली समग्र (holistic) दृष्टिकोन देते, ज्यामुळे समाजकार्य अधिक सांस्कृतिकदृष्ट्या संवेदनशील आणि प्रभावी होते. मुख्य मुद्दे खालीलप्रमाणे:

समग्र विकास आणि आध्यात्मिकता (Holistic Approach):

भारतीय प्रणालीमध्ये व्यक्तीला फक्त शारीरिक-मानसिक नव्हे, तर आध्यात्मिक स्तरावरही विकसित करण्यावर भर आहे. योग, ध्यान आणि आयुर्वेद यांसारख्या पद्धती मानसिक आरोग्य, तणाव कमी करण्य आणि समुदायाच्या कल्याणासाठी उपयुक्त आहेत.

समाजकार्यातील क्लायंट्स (विशेषतः ग्रामीण किंवा आदिवासी भागात)

यांना सामाजिक समस्या सोडवताना आध्यात्मिक आधाराची गरज असते. उदाहरणार्थ, गांधीजींच्या अहिंसा आणि स्वावलंबनाच्या तत्वांवर आधारित समाजकार्य ग्रामीण विकासात यशस्वी ठरते.

सामाजिक मूल्ये आणि नैतिकता (Social Values and Ethics):

धर्म (कर्तव्य), कर्म (कृती) आणि दान-समाजसेवा यांसारख्या संकल्पना समाजकार्याच्या मूलभूत तत्वांशी (जसे सेवा, न्याय आणि सशक्तीकरण) जुळतात.

वसुधैव कुटुंबकम ही संकल्पना समुदाय-आधारित (community-based)

समाजकार्याला बळकटी देते, ज्यात कुटुंब, विस्तारित कुटुंब आणि समाजाला प्राधान्य दिले जाते. हे पाश्चात्य वैयक्तिकवादापेक्षा अधिक प्रभावी ठरते, विशेषतः भारतीय कुटुंब व्यवस्थेत.

स्वदेशी आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता (Indigenization and Cultural Relevance): जगातील अनेक देशांमध्ये (जसे झिम्बाब्वे, कॅनडा) indigenous knowledge systems समाजकार्यात समाविष्ट केले जातात, ज्यामुळे स्थानिक समुदायांच्या समस्या अधिक चांगल्या प्रकारे सोडवल्या जातात. भारतात आदिवासी आणि ग्रामीण समुदायांच्या पारंपरिक ज्ञानाचा (जसे लोककला, पर्यावरण संरक्षण) वापर करून समाजकार्य अधिक प्रभावी होते. हे decolonization (औपनिवेशिक प्रभाव कमी करणे) साठीही उपयुक्त आहे.

NEP 2020 च्या संदर्भात: NEP 2020 मध्ये भारतीय ज्ञान प्रणाली ला शिक्षणात समाविष्ट करण्यावर भर आहे, ज्यात समाजविज्ञान, मनोविज्ञान आणि व्यवस्थापन यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश आहे. समाजकार्याच्या अभ्यासक्रमात भारतीय ज्ञान प्रणाली समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांना भारतीय संदर्भात प्रशिक्षण मिळेल. यामुळे समाजकार्य व्यावसायिक अधिक नैतिक, सहानुभूतीपूर्ण आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव असलेले होतील. उदाहरणे आणि फायदे: **ग्रामीण विकास** - स्वदेशी आणि खादीला प्रोत्साहन देणाऱ्या गांधीवादी दृष्टिकोनातून समुदाय सशक्त होतात. **मानसिक आरोग्य-योग आणि ध्यान** यांचा वापर करून तणाव आणि व्यसनमुक्तीच्या कार्यक्रमात यश मिळते. **पर्यावरण समाजकार्य**- भारतीय प्रणालीतील प्रकृतीशी एकरूपता (प्रकृति संरक्षण) जलवायु बदल आणि शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त आहे. शेवटी, भारतीय ज्ञान प्रणाली समाजकार्याला अधिक स्थानिक, समावेशक आणि शाश्वत बनवते. हे केवळ सांस्कृतिक वारसा जपत नाही, तर आधुनिक सामाजिक समस्यांचे (जसे गरीबी, असमानता, मानसिक आरोग्य) निराकरण अधिक प्रभावी करते. NEP 2020 च्या अंमलबजावणीमुळे हे महत्त्व आणखी वाढेल.

निष्कर्ष: आधुनिक समाजाच्या मागण्याशी सुरेखित करताना राष्ट्राच्या समृद्ध बौद्धिक वारसांचे जतन करण्यासाठी भारतीय ज्ञान प्रणालीचे पुनर्जीवन आणि अनुकूल हे महत्त्वपूर्ण आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, हे एक सर्व समावेशक आराखडा प्रधान केला आहे. यामुळे समाजकार्य शिक्षण अभ्यासक्रमात भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेश करण्यात प्रोत्साद दिले जाते. तसेच तसेच शिकण्याच्या समग्र आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाला चालना देण्यासाठी त्यांचे महत्त्व अधोरेखित केले जाते. हे धोरण समकालीन वैज्ञानिक पद्धती आणि तांत्रिक प्रगतीसह पारंपारिक ज्ञान एकत्रित करण्याची अनोखी संधी देते. भारतीय ज्ञान प्रणाली प्रासंगिकता सुनिश्चित करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांनी आजच्या काळातील आव्हानांना तोंड देऊ शकेल अशा प्राचीन ज्ञान प्रणालींना अनुकूल करण्याची विधान आणि अभ्यास काशी सहकार्य करणे आवश्यक आहे.

उपाय: आजच्या काळात भारत आपल्या प्राचीन वारसा प्रमाणे जागतिक पटलावर आपले अस्तित्व पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करत असताना, भारतीय जनतेने वसाहतवादी मानसिक पराधीनतेच्या विळख्यातून

बाहेर पडून आपल्या सांस्कृतिक मुळाशी पुन्हा जोडले जाणे आवश्यक आहे. पुनरुज्जीवनाची प्रक्रिया सैद्धांतिक चर्चेच्या पलीकडे जाणे आवश्यक आहे. ग्रंथ, मौखिक मुलाखत पद्धती विधी आणि स्थानिक पद्धती, विधी आणि स्थानिक पद्धती यासारख्या विविध स्वरूपात अस्तित्वात असलेल्या ज्ञानाच्या विशाल भागाचे दस्तऐवजीकरण आणि जतन करण्यासाठी व्यावहारिक प्रयत्नांच्या समावेश केला पाहिजे. ज्ञानाचे संकलन करण्यासाठी आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी ते सुलभ करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण संशोधन केल्या पाहिजे. पर्यावरण शाश्वत विकास, आरोग्यसेवा, कृषी, समाजकार्य आणि तंत्रज्ञान यासारख्या क्षेत्रात भारतीय ज्ञान प्रणाली कसे योगदान देऊ शकते हे शोधण्यासाठी आंतरविद्या शाखीय दृष्टिकोन आवश्यक आहे. यामुळे समाजातील सर्व घटकांना फायदा होणार आहे. त्यासाठी सरकार शैक्षणिक संस्था आणि स्थानिक संस्थांनी एकत्र काम केले पाहिजे.

संदर्भ सूची:

- 1) योजना – जानेवारी - 2025 – मुंबई, नवि दिल्ली
- 2) योजना – जानेवारी – 2024 – नवि दिल्ली
- 3) www.net.com
- 4) [www.grok .app](http://www.grok.app)